Изазови истраживања историје Косова и Метохије у 20. веку

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
Библиотека „Зборници радова”
Бр. 32

За издавача
Др Владан Јовановић

Редакција
Др Божица Славковић Мирић (главни и одговорни уредник)
Др Милутин Живковић (главни и одговорни уредник)
Др Душан Бојковић (главни и одговорни уредник)
Др Зоран Јањетовић
Др Дмитар Тасић
Др Владан Виријевић
Др Миомир Гаталовић
Др Огњен Томић (секретар)

Рецензенти
Академик Љубодраг Димић
Др Коста Николић
Др Александар Стојановић

Лектура и коректура
Др Биљана Ћирић

Техничко уређење и дизајн корица
Др Небојша Стамболија

ISBN 978-86-7005-210-9

ИЗАЗОВИ ИСТРАЖИВАЊА ИСТОРИЈЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У 20. ВЕКУ

Тематски зборник

Београд, 2026.

САДРЖАЈ

Реч уредништва.....7

I ИСТОРИОГРАФИЈА

Божица СЛАВКОВИЋ МИРИЋ
Призрен, главни погранични град југословенске
и албанске државе у међуратном периоду.....15

Душан БОЈКОВИЋ
Обликовање свести о посебности простора Косова и Метохије
у револуционарној перспективи Комунистичке партије
Југославије 1919–1941 33

Милутин ЖИВКОВИЋ
Косовски Албанци и Вафен СС (1941–1945).
Идеје, планови, пракса 53

Душан ПОПОВИЋ
Одметници у Штавичком срезу
од 1944. до 1951. године 79

Немања ДИМИТРИЈЕВИЋ
Албанолошки институт Аутономне Косовско-метохијске
Области у Приштини (1953–1955) 103

Јелена ТОДОРОВИЋ ЛАЗИЋ, Александра КОЛАКОВИЋ
Албански поглед на кризу на Косову 1981. године.....119

Слободан СЕЛИНИЋ
Градски комитет Савеза комуниста Београда и криза на Косову
и Метохији у време Осме седнице Централног Комитета Савеза
комуниста Србије 1987 139

II ИДЕНТИТЕТИ И КУЛТУРА СЕЋАЊА

Сава ЂУРЂЕВИЋ
Изазови истраживања историје Турака на Косову и Метохији после Другог светског рата: идентитет, миграција и асимилација.....165

Ненад АНТОНИЈЕВИЋ
Култура сећања и питање злочина на Косову и Метохији у Другом светском рату 183

Јован АЛЕКСИЋ
Одјеци 'Књиге о Косову' у југословенској интелектуалној јавности.....213

Урош МИКЕТИЋ
'Опрост крви' код косовских Албанаца 1990–1991. као сведочанство о етничкој хомогенизацији: студија случаја *Oral History Kosovo*.....245

Рашко МИНИЋ
'Санџачко питање' у светлу дешавања на Косову и Метохији крајем 20. века. Истраживачко-методолошки изазови 267

III МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Душан ФУНДИЋ
Извештаји аустроугарских конзула и истраживање историје Косовског вилајета током прве деценије 20. века 287

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ
Истраживање броја албанских усељеника током Другог светског рата и албанских жртава репресије на његовом крају.....303

Игор ВУКАДИНОВИЋ
Између мемоара официра Удбе и накнадно отворених архива: масовна стрељања на Косову и Метохији након Другог светског рата 323

Петар РИСТАНОВИЋ
Изазови истраживања косовске кризе 1981–1989.....341

Стефан РАДОЈКОВИЋ
Косово и Метохија од јуна 1999. године до данас: хегемона интерпретација и изазивачи 361

Подаци о ауторима 391

DOI: https://doi.org/10.31212/kim.2026.32.minic

Ратко МИНИЋ
Филозофски факултет Универзитета у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици
minicratko96@gmail.com
ORCID: 0009-0007-6404-0756

„Санџачко питање“ у светлу дешавања на Косову и Метохији крајем 20. века. Истраживачко-методолошки изазови

Апстракт: Убрзо после поновног отварања „косовског питања“ у јавном и политичком дискурсу Југославије појављује се и „санџачко питање“. Питање током деведесетих година добија најпре републичку, а затим и међународну димензију. Чињеница да регион Старе Рашке, односно Санџака, упркос тензијама није био захваћен оружаним сукобима чини га специфичним оквиром за истраживање. У раду се анализира појам „санџачко питање“ и разматрају кључни методолошки изазови његовог проучавања: избор појмова, ограничен приступ примарним изворима, недовољна мемоарска грађа и изазови код усмених предања, обимност, селективност и идеолошка обојеност штампе, употреба наративног језика и проблеми у раду са секундарним изворима. Циљ рада је указати на потребу критичког, интердисциплинарног и методолошки уравнотеженог приступа, који омогућава објективније разумевање једног од најсложенијих феномена југословенске кризе.

Кључне речи: Дезинтеграција Југославије, Рашка област, Санџак, Историографија, Етнички односи, Методолошки изазови

Увод

Распад Југославије представља једно од најзначајнијих геополитичких питања у последњој деценији 20. века, а сам процес дезинтеграције предмет је бројних истраживања у историографији и другим друштвеним наукама. Та истраживања пружају различите и често јединствене увиде у понашање и деловање појединаца, друштава и држава, као и у последице тих деловања. Аутори теми приступају из различитих аналитичких углова – политичког, економског и етничког – при чему се често полази са супротстављених позиција, што је нарочито изра-

жено код истраживача различите етничке, верске, националне или идеолошке припадности.

У процесу распада Југославије значајно место заузима „косовско питање“, које поново доспева у први план 1981. године, након албанске побуне. Тада је на седницама Централног комитета Савеза комуниста Југославије (ЦК СКЈ) и Централног комитета Савеза комуниста Србије (ЦК СКС) отворено питање исељавања Срба и Црногораца са Косова и Метохије. Тема исељавања убрзо је добила изразито политичку димензију, те је током осамдесетих година XX века „косовско питање“ постало једно од централних политичких питања на југословенском простору.[1]

Након што је „косовско питање“ постало једно од централних тема југословенске политике, у јавном и политичком дискурсу појавило се и „санџачко питање“, које је, иако увек у сенци претходног, од самог почетка имало изразито политички карактер. Током осамдесетих година оно је, слично као и „косовско питање“, разматрано пре свега кроз призму исељавања Срба са ових простора.[2] Оснивањем Странке демократске акције (СДА) у Новом Пазару питање добија републички, а потом међународни значај. Централна тачка програмске платформе СДА била је захтев за „територијалном и политичком аутономијом Санџака“. Добар изборни резултат СДА на првим вишестраначким изборима у Србији дао је неку врсту политичког легитимитета исказаном захтеву. Питање доживљава свој врхунац 1993. године када је Муслиманско национално вијеће Санџака (МНВС) усвојило *Меморандум о специјалном статусу за Санџак у оквиру остатка Југославије (Србије и Црне Горе)*. Након разрешења југословенске кризе, „санџачко питање“ постепено је изгубило дотадашњи значај, али је остало предмет интересовања домаће и стране јавности, како опште тако и стручне.

Шта је „Санџачко питање“?

Странка демократске акције основана је 26. маја 1990. године у Сарајеву и убрзо је стекла широку подршку муслиманског народа широм Југославије. Кључни разлог за то био је програм странке, који је у јавности представљен као својеврстан политички покрет муслиманског народа и у том духу прихваћен од стране великог дела Муслимана. Усвајањем програмске декларације на Оснивачкој скупштини СДА у Сарајеву истакнут је захтев за „културно-просветну аутоно-

1 Више о овоме у: Петар Ристановић, *Косовско питање 1974–1989* (Нови Сад: Прометеј, 2019).

2 Питање је актуелизовала главна и одговорна уредница *Политикиног света* Љиљана Булатовић. – Види: Живота Токалић, *Санџак, земља Рашка* (Београд: Политика, 1991).

мију муслиманског становништва Санџака".[3] Тај захтев је конкретизован на Оснивачкој скупштини СДА Санџака у Новом Пазару, када је председник странке Алија Изетбеговић поновио иницијативу за културно-просветну аутономију, али и нагласио да ће у случају уједињења СР Србије и СР Црне Горе странка захтевати и политичку аутономију Санџака.[4]

Регистрацијом СДА у Новом Пазару и њеним политичким деловањем „санџачко питање" добија нову димензију. Током деведесетих година 20. века оно је превасходно означавало политичке захтеве и тежње Бошњака за „политичко-територијалном аутономијом Санџака", области која обухвата југозапад Србије и север Црне Горе. Поред захтева за аутономијом, артикулисани су и захтеви за признавање колективних права, равноправност са осталим народима Савезне Републике Југославије и идентитетску афирмацију у оквиру новостворене државе. У остваривању и промоцији ових захтева кључну улогу имала је подршка међународних актера, на коју су се бошњачки политички представници у значајној мери ослањали.

Више догађаја почетком деведесетих година утицало је на артикулацију и актуелизацију „санџачког питања". У мају 1991. године основано је МНВС као највиша национална институција санџачких муслимана. Декларацијом о оснивању, МНВС је дефинисано не само као представничко тело које заступа национална права муслимана, већ и као највиши орган аутономне области Санџак.[5] У октобру 1991. године МНВС организовало је референдум о аутономији региона. Питање је гласило: „Да ли сте за потпуну политичку и територијалну аутономију Санџака са правом прикључења једној од суверених република?"[6] Организацију и надгледање процеса спровели су активисти СДА, док је српско становништво бојкотовало гласање, а државне институције Србије прогласиле читав поступак нелегалним.[7] Према резултатима које је објавио МНВС, за опцију „За" изјаснило се 183.301 од 264.156 уписаних гласача. Ипак, легитимност процеса и добијених резултата од самог почетка била је упитна, на шта упућују и касније изјаве самих актера, по-

3 *Programska deklaracija SDA*, SDA, datum pristupa: 14. 9. 2025, https://www.sda.ba/stranica/programska-deklaracija/51.

4 *Osnivačka Skupština SDA Sandžaka, 29. 07. 1990,* SDA Sandžaka, datum pristupa: 14. 9. 2025, https://www.youtube.com/watch?v=AdIbKPVkfFU.

5 И. Слезовић, „СДА оформила национално веће", *Братство*, 24. мај 1991.

6 Anonim, „Glasački listić", *Борба*, 25. октобар 1991.

7 „Најављени референдум директно је супротан члану 4 Устава Републике Србије, према којем је територија Републике Србије јединствена и неотуђива. Овај чин је супротан и члану 81 Устава Републике Србије и представља облик злоупотребе Уставом утврђених демократских права и слобода грађана. Осим тога, овим се директно нарушава доказани интерес заједничког живљења Срба и Муслимана на овим просторима." (Танјуг, „Аутономија неуставна", *Борба*, 22. октобар 1991).

пут Расима Љајића, једног од лидера СДА у том периоду.[8] У децембру 1991. године објављена је књига *Санџак и санџачки муслимани*, замишљена као „историјско оправдање" захтева за аутономијом пред међународном заједницом.[9] Реакција међународних актера није изостала: „санџачка делегација" учествовала је на Лондонској конференцији о бившој Југославији у августу 1992. године,[10] а нешто касније успостављена је и прва ОЕБС-ова мисија дугог трајања, која је обухватила и подручје Санџака.[11] Врхунац политичке артикулације „санџачког питања" уследио је 1993. године, када је МНВС формулисало и усвојило *Меморандум о специјалном статусу Санџака у оквиру Савезне Републике Југославије (Србије и Црне Горе)*. Документ је предвиђао општа начела, дефинисао границе региона,[12] садржај специјалног статуса (људска и национална права, надлежности и структуру власти), међународне гаранције и завршне одредбе.[13]

Као последица политичког активизма деведесетих година, међу Бошњацима у Санџаку данас је широко прихваћено гледиште да се овај простор током свог историјског трајања развио у посебну геополитичку, културно-историјску и етничко-конфесионалну целину, са средиштем у Новом Пазару. У јавном иступу Сулејмана Угљанина, лидера СДА, налази се један од репрезентативних израза овог становишта – теза о „Санџаку као историјској регији". Према овом наративу, Санџак је Берлинским конгресом 1878. године добио међународно признате границе као засебан ентитет између Србије и Црне Горе. Након балканских ратова територија је подељена између Србије и Црне Горе, али се као јединствена административна целина поново појави-

8 „Онда је 1991. био референдум о аутономији Санџака. Тада су сви почели да се изјашњавају. Срби у Хрватској, у Босни, било је то изражавање политичке воље, заправо стварање што бољих позиција уколико дође до преговора око решавања југословенске кризе. Одржава се референдум. Угљанин измисли неки пут у Хаг, останем ја са гомилом новинара, CNN-а, BBC-а, не знам ко није био, плус милион новинара из Београда, већином недобронамерних. Некако смо успели да избегнемо конфликт. Референдум је био као и сви остали – напишеш да је 80 и нешто одсто гласало, нећеш да погрешиш сигурно. Учествује један народ, једна комисија, нема никаквих провера, али је у сваком случају то одраз политичке воље." (Vera Didanović, „Kako sam od ministarstva napravio brend", *Vreme*, datum pristupa: 14. 9. 2025, Kako sam od ministarstva napravio brend – Vreme).

9 Kenneth Morrison, *The Sandžak: a history* (New York: Oxford University Press, 2013), 142–143.

10 *Ibid*, 143.

11 *Survey of OSCE Field Operations*, (Vienna: The Secreteriat Conflict Prevention Centre, 2021), 47–48.

12 Према одредбама меморандума статус би се успоставио на територијама општина: Нови Пазар, Сјеница, Тутин, Пријепоље, Нова Варош, Прибој, Пљевља, Бијело Поље, Беране, Плав и Рожаје.

13 *Sandžak na putu autonomije* (Sarajevo: Vijeće bosanskomuslimanskih intelektualaca, 1995), 27–35.

ла током Другог светског рата 1943. године, оснивањем Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Санџака (ЗАВНОС). Ова институција је, током свог постојања, имала бројне карактеристике државности: војску, локалне и регионалне органе власти, скупштину и владу. Као последњи елемент у овом историјском континуитету, наратив о „санџачкој посебности" истиче и референдум из октобра 1991. године, на којем су грађани Санџака гласали за пуну територијалну и политичку аутономију.[14]

Насупрот деловању САД стајале су пре свега српске политичке партије, организације и интелектуалци. Посебно се истицало Удружење грађана „Рас", које је, према тврдњама његовог председника Добросава Никодиновића, имало кључну улогу у афирмисању и промоцији назива „Рашка област".[15]

Апострофирањем овог назива српска страна, као изричити противник било каквог вида територијалне аутономије, настојала је да потисне термин „Санџак", означен као страни и наметнути, и да врати у употребу име повезано са средњовековним језгром српске државе. Истицањем историјски старијег топонима оспоравана је оправданост тезе о „Санџаку као историјској регији", а самим тим и захтева за његовом аутономијом. Додатно, указивало се на чињеницу да „Санџак" у облику у којем је деведесетих година представљан од стране бошњачких политичких актера никада раније није постојао као административна јединица. У том контексту, „санџачко питање" је у српском дискурсу редефинисано у „санџачки проблем". Академик Славенко Терзић овај „санџачки проблем" описује као „у основи једну вештачку конструкцију мотивисану пре свега потребама аустроугарске балканске политике, затим потребама страних окупационих режима у Првом и Другом светском рату, политиком фрагментаризације српског етничког простора од стране КПЈ, и на крају, наставком те политике од стране САД, ЕУ и НАТО-а крајем 20. и почетком овог века".[16]

14 Хроника, „Сулејман Угљанин: Санџак је историјска регија у којој Бошњаци чине аутохтоно становништво, али те чињенице се бришу из књига, уџбеника и статистичких података", *НСПМ*, датум приступа: 14. 9. 2025, http://www.nspm.rs/hronika/sulejman-ugljanin-sandzak-je-istorijska-regija-u-kojoj-bosnjaci-cine-autohtono stanovnistvo-ali-te-cinjenice-se-brisu-iz-knjiga-udzbenika-i-statistickih-podataka.html.

15 Усмено казивање Добросава Никодиновића, 5. мај 2025. године.

16 Теза о „санџачкој посебности", како тврди Угљанин, историјски је неодржива. Након Берлинског конгреса из тадашњег Новопазарског санџака издвојена је Пљеваљска и Пријепољска каза, као и мудирлук Прибој. Наведене територије биле су под контролом Аустроугарске све до анексије Босне и Херцеговине 1908. године. Током Другог светског рата, због дубоке колаборације муслимана, у оквиру ЗАВНОС-а већину су чинили Срби. Од седам чланова Извршног одбора ЗАВНОС-а шесторица су били Срби. Поред ЗАВНОС-а, постојала је и „Муслиманска народна заједница" организована од стране немачког окупатора, попуњена искључиво муслиманима и са сличним границама као претходно поменуто комунистичко тело, а са центром у Сјеници. (Славенко

Данас се захтев за територијалном аутономијом Санџака ретко артикулише од стране бошњачких политичара и грађана. Он се углавном јавља у предизборним кампањама бошњачких партија које нису део владајуће коалиције. Овакво стање може се објаснити чињеницом да су Бошњаци у међувремену остварили значајан степен културне аутономије у оквиру постојећих институција Републике Србије.[17] Према оцени локалног историчара Есада Рахића, „санџачко питање полако, али сигурно, нестаје са политичке сцене".[18] Ипак, академик Славенко Терзић упозорава да се „санџачко питање" пре свега везује за међународни фактор. Историјско искуство показује да би, уколико би регион поново био погођен кризом већих размера, ово питање могло изнова бити актуелизовано.

Санџак или Рашка?

Истраживачко-методолошки изазови јављају се већ на самом почетку рада, приликом избора основних појмова које ће аутор користити. Посебно је осетљиво питање територијалног одређења ове области, где се у употреби налазе различити термини: „Рашка област", „Стара Рашка", „Санџак" и „југозападна Србија".

Простор који је предмет овог истраживања насељен је од давнина и има изузетан историјски значај. Рашка је била један од центара српског народа у средњем веку и за Србе важна област у културном, верском и политичком смислу. На овом подручју Срби су у 9. веку формирали један од најранијих, а вероватно и први српски племенски савез, познат као Рашка. Владари Србије у 9. и 10. веку столовали су на овим просторима, као и први владари из династије Немањића. Од ступања краља Милутина на српски престо Рашка престаје да буде столно место Немањића.[19]

Српски владари изгубили су власт над овим просторима у 15. веку. Сматра се да је Рашка коначно потпала под османску управу 1455. године, када је извршен и први попис овог краја. Током 15. и 16. века Османска империја на освојеним територијама организовала је санџаке као основне административно-територијалне јединице већег обима и значаја. Територија Рашке прикључена је Босанском санџаку 1464. године, а у њеном средишту формиран је вилајет и кадилук Јелеч, одно-

Терзић, *Стара Србија (XIX-XX век), драма једне цивилизације. Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област* (Нови Сад: Православна реч, 2012), 83).

17 На пример од септембра 2013. године уведена је редовна настава на босанском језику. (Redžep Škrijelj, „Problem kulturnog identiteta sandžačkih Bošnjaka (1913–2013)", *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture „Preporod"* 1/2013, 283).

18 Esad Rahić, „Kataklizma Sandžačkog pitanja", *Sandžačke*, datum pristupa: 14. 9. 2025, https://sandzacke.rs/featured/kataklizma-sandzackog-pitanja/.

19 Драгица Премовић-Алексић, „Историјат територијално-административне организације Рашке области/Санџака", *Новопазарски зборник* 40/2017, 70–71.

сно Нови Пазар. У наредним вековима вршене су различите територијално-административне промене које су обухватале и ово подручје.[20] О статусу Новопазарског санџака Ахмед Аличић говори: „Према постојећој литератури доста је таман статус новопазарског санџака. Наиме, ова област, која је обухватала подручје које ми данас познајемо под називом Санџак, по административној подели припадала је санџацима Босна и Херцеговина. Могли бисмо рећи да све до 1851. године ова област није стално засебно подручје као санџак".[21] Берлински конгрес 1878. године представљао је прекретницу: тада је Новопазарски санџак одвојен од Босанског и прикључен Косовском вилајету, добивши статус провинције од међународног значаја са јасно дефинисаним територијалним оквирима. Након вишевековне османске владавине, Србија и Црна Гора ослободиле су овај регион 1912. године.[22]

До 1913. године за означавање овог простора усталили су се термини „Стара Рашка" и „Санџак", који су у основи функционисали као синоними. Од 1918. године локално становништво их је користило наизменично.[23] Током Краљевине Југославије термин „Рашка" имао је доминантно место у јавном дискурсу, да би термин „Санџак" преузео примат током Другог светског рата и био доминантан у периоду социјалистичке Југославије. Почетком деведесетих година, деловањем СДА, долази до јасног расцепа у употреби ових назива. Конструисањем тезе о „Санџаку као историјској целини" и формулисањем захтева за аутономијом, код српског становништва јавља се изражено одбацивање термина „Санџак". У том контексту, поједини сегменти српске политичке и академске заједнице афирмисали су термин „Рашка област", са циљем да делегитимизују захтеве СДА за аутономијом. Овим називом настојао се нагласити континуитет са средњовековном српском државом Рашком и уједно негирати постојање „Санџака као историјске целине". Историјски посматрано, „Рашка област" никада није постојала као административно-територијална јединица, па се у савременој српској академској заједници све чешће користи термин „Стара Рашка", који се сматра примеренијим. Овим називом наглашава се упућивање на средњовековни српски државни ентитет чије је средиште било управо на тим просторима. Уз то, термин Стара Рашка је старији од претходно наведених термина. Употреба овог термина може се пратити још од краја 18. века.[24]

20 *Исто*, 72–81.

21 Ahmed Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta: od 1789. do 1878. godine* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1983), 23.

22 Д. Премовић-Алексић, *н. д*., 72–81.

23 Jovo Miladinović, „Heroes, Traitors, and Survivors in the Borderlands of Empires Military Mobilizations and Local Communities in the Sandžak (1900s–1920s)", (Phd thesis, Philosophischen Fakultät der Humboldt-Universität zu Berlin, Berlin, 2021), 32.

24 Више о овоме у: Милутин Живковић, *Стара Рашка под италијанском окупацијом: 1941–1943,* књ. 1, (Београд: Catena mundi, 2020), 11.

Одређен број аутора користи назив „Југозападна Србија“ као наизглед неутралан термин. Међутим, приликом његове употребе потребан је опрез, јер територијални оквир који обухвата овај назив значајно превазилази простор који се данас у историјској и политичкој перспективи идентификује као Стара Рашка, односно Санџак.

Подела у употреби појмова између аутора српске и бошњачке провенијенције присутна је до данашњих дана. На ту подељеност указује и запажање новопазарске новинарке Слађане Новосел, која истиче да: „Употреба једног или другог имена је мера оданости својој националној заједници. Нема доброг Бошњака без Санџака, нити доброг Србина без Рашке области! Тако мисле национални чистунци, који не презају да за 'погрешну' употребу термина прилепе етикету националних издајника и проданих душа“.[25]

Примарни извори

Након избора теме, истраживач се најпре суочава са изазовом упознавања са ширим истраживачким пољем и постојећим научним приступима. Тек након тога следи проблем прикупљања релевантне литературе, као и објављених и необјављених извора. Основни методолошки изазов проистиче из чињенице да је реч о релативно блиском историјском периоду, будући да се савремена документација стара до тридесет година по правилу чува у архивима државних институција, предузећа, органа власти и других субјеката који у свом раду производе и чувају званична акта.[26] То условљава бројне потешкоће у приступу, јер је за увид неопходна посебна дозвола која зависи од административних процедура или добре воље чувара фондова. Поред тога, значајан део релевантне грађе чува се у приватним и страначким архивима, чија је доступност често ограничена. Посебно је изражен проблем затворености архива полиције, војске и служби безбедности, који су у највећем броју случајева и даље недоступни истраживачима.

Имајући у виду да је „санџачко питање“ крајем 20. века било пре свега политичко питање, од посебног значаја за његово проучавање јесте документација настала у деловању политичких актера и партија током разматраног периода. Анализа ових извора показује јасну периодизацију, односно издвајање два раздобља са препознатљивим особеностима и различитим приступима проблему.

Први период обухвата време једностраначког система, од албанске побуне 1981. године до уједињења Савеза комуниста Србије и Социјали-

25 Slađana Novosel, „Kad se imenom meri patriotizam“, *Danas*, datum pristupa: 14. 9. 2025, https://www.danas.rs/vesti/drustvo/kad-se-imenom-meri-patriotizam/.

26 Здравко Делетић, *Занат историчара: методологија историописања* (Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини, 2019), 294.

стичког савеза радног народа Србије у Социјалистичку партију Србије 1990. године. За овај период од посебног значаја су документи друштвено-политичких организација, као што су општински комитети СК и општинске конференције ССРН, затим Савез социјалистичке омладине (ССО) као организација младих, међуопштинске конференције СК и ССРН, као и републички комитет СК и конференција ССРН. Ова грађа се чува, између осталог, у историјским архивима у Ужицу, Новом Пазару и Краљеву, као и у Државном архиву Црне Горе и Државном архиву Србије.

Наведена грађа је у великој мери сачувана, што представља значајну предност за истраживаче. Међутим, проблем представља њен обим: обрада захтева велики временски ангажман, а грађа је у значајном делу несређена, што додатно отежава истраживање. Поред тога, приметна је несразмера у степену сачуваности, посебно за последњу годину једнопартијског система, где је приметан недостатак грађе. Та чињеница отежава разумевање кључних политичких процеса који су, између осталог, допринели актуелизацији „санџачког питања".

Други временски период обухвата време вишестраначког система. Због кратке временске дистанце, партијски документи и писана акта се готово у потпуности налазе ван државних архива. Већина грађе чува се у приватним страначким архивима, као и у појединим државним и националним институцијама. Приступ овим фондовима често је ограничен: у случају институција због бројних бирократских препрека, а у случају страначких архива због зависности од добре воље страначких представника. Посебан проблем јавља се када истраживач тражи документацију партија супротне националне позадине, где је недостатак добре воље израженији.[27]

Чак и када до приступа дође, остаје питање у којој мери је истраживачу стављена на располагање целокупна сачувана документација. Поред тога, део грађе је током времена изгубљен или уништен услед различитих животних околности, немарности, недовољне свести о њеном значају, али и појединих спорних политичких одлука.[28]

Специфичност овог периода јесте и појачано деловање међународних актера. Истраживање њихове документације, поред већ наведених

27 На основу претходног истраживачког искуства, приметно је да је истраживачима српске националне припадности, и поред извесних потешкоћа, могуће добити приступ архивама странака са српским националним предзнаком, док је приступ архивама бошњачких странака знатно отежан. Може се претпоставити да би у обрнутом случају истраживачи бошњачке националне припадности наилазили на сличне препреке.

28 Као пример наводимо казивање Рајице Илића, секретара месног одбора Српског покрета обнове у Новом Пазару од 1990. до 1995. године које иде у прилог овој тези: „Недељно су одржавани састанци. Редовно су и вођени записници о дешавањима. До тих записника је данас, нажалост, тешко доћи. Архивска грађа предата је Миленку Цветковићу који је, у међувремену, умро, а грађа се загубила." (Аутор у разговору са Рајицом Илићем, 2. август 2023).

тешкоћа, условљено је и познавањем страних језика, као и финансијским могућностима за рад у архивима и библиотекама у иностранству.

Сећања појединаца: мемоари и усмена предања

Политичке партије, као организације састављене од појединаца, остављају трагове не само у званичној документацији већ и у личним сведочанствима својих актера. За разумевање наведеног периода значајни су дневници, мемоари, интервјуи, утисци и сећања политичких актера и активиста. Међутим, ова врста грађе захтева посебан опрез, будући да представља субјективно виђење догађаја.

Посебно се издвајају сећања водећих личности југословенског простора које су имале додира са регионом, као што су Алија Изетбеговић,[29] Адил Зулфикарпашић,[30] Мухамед Филиповић[31] и Вук Драшковић.[32] Њихови записи, ипак, само делимично и без дубље анализе осветљавају поједине догађаје, док у локалном контексту готово да нема мемоарских записа политичара.[33] Доступним мемоарима у целини је неопходно приступати са дозом критичности, јер они често одражавају наративе националних корпуса којима аутори припадају, као и политичке програме и партијске афилијације које заступају.

Иако је објављено релативно мало мемоарских записа, значајан број политичких актера из тог периода је и даље жив. Међутим, прикупљање њихових усмених сведочанстава често је отежано, и то како због резервисаности да до разговора уопште дође, тако и због резервисаности током самих разговора, када се поједине теме свесно избегавају. Ови проблеми посебно долазе до изражаја када истраживач и саговорник припадају различитим националним групама. Поред тога, исказима је нужно приступати са опрезом због временске дистанце која подразумева не само могућност заборава већ и ризик од намерног изостављања или накнадног уношења појединих чињеница.

Штампа

Несумњиво најзначајнији извор за расветљавање дешавања у овом временском периоду представља штампа. Како наводи професор Здравко Делетић, штампа је „својеврсно огледало друштва, говори о ономе што дато време хоће или неће да чује, шта подржава и против

29 Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis* (Sarajevo: Šahinpašić, 2001).
30 Milovan Đilas i Nadežda Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić* (Cirih: Bošnjački institut, 1995).
31 Muhamed Filipović, *Jedno dugo, dugo putovanje uz Lim i oko Peštera* (Sarajevo: Svjetlost, 2001).
32 Vuk Drašković, *Oživljci života* (Beograd: Laguna, 2022).
33 Као ретке примере издвајамо дела: Добросав Никодиновић, *Рашка област*, II (Нови Сад: Прометеј, 2016); Rizah Gruda, *Sandžak u sjenci topova* (Novi Pazar: Damad, n. g.).

чега се залаже."[34] У том смислу, њен значај је огроман у сагледавању политичких, националних, друштвених и државних интереса.

Користећи штампу као извор, истраживачи се сусрећу са бројним изазовима. Први је проналажење релевантних текстова у великом броју објављених чланака, а потом и процена њихове потпуности и објективности. Додатни проблем представља несразмера у објављеним садржајима: приметно је да је период до 1992. године знатно боље покривен у штампи, док се након те године бележи мањак релевантних чланака, како у општинским тако и у републичким гласилима.

Међу популарним државним листовима, као што су *Политика*, *Политика експрес* и *Вечерње новости*, уочљива је тенденција фаворизовања српског становништва, уз недовољно објективно извештавање о муслиманској заједници. Са друге стране, постојали су и листови који су били блиски САД и који су фаворизовали бошњачку страну. У првом реду то су *Muslimanski glas: list Stranke demokratske akcije* и *Sandžak: informativno-političke novine*.

На основу ауторовог увида у релевантну штампу тог периода, најобјективнијим се показао новопазарски локални лист *Братство*. До средине 1990. године давао је примат владајућој партији, али је са увођењем вишестраначја постао пример професионалног и објективног извештавања. На његовим страницама биле су заступљене различите стране, што је допринело његовој кредибилности, али и чињеници да је често био предмет критика локалних руководилаца, политичких странака и појединих политичара, без обзира на њихову националну припадност.[35]

Секундарни извори

Истраживање деведесетих година 20. века у последњој деценији постаје све заступљеније у историографији. Дуго времена аутори су избегавали ове теме јер су их сматрали „преблиском прошлошћу". На опрезност је додатно утицала њихова политичка осетљивост и снажан емоционални набој који су са собом носиле. За разлику од историографије, у другим друштвеним наукама, посебно у политикологији и социологији, теме из деведесетих година биле су много заступљеније. У том

34 З. Делетић, *н. д.*, 265.

35 Рад листа *Братство* најбоље осликавају речи његових уредника упућене критичарима: „И нас у Братству и Радио Новом Пазару нападају сви. Баш сви. И нека их, нека нас нападају и критикују, не бежимо од тога. Нећемо дозволити да нам подмећу лажи. Али више нећемо дозволити ни да нас зову да идемо и сликамо то што неко жели. Сликаћемо сами и писати сами. Нећемо дозволити да нам подмећу лажи. Независно и објективно, колико се то може у овим чудним ли, временима." (Аноним, „Десети септембар 1990 – Статисти за филм или мирис крви", *Братство*, 14. септембар 1990).

контексту доминирају истраживања о национализму, популизму, ауторитаризму, идентитету, колективним траумама, распаду заједнице, људским правима и сл.

Присуство простора Старе Рашке, односно Санџака, у научним истраживањима дуго је било готово маргинализовано. Тек спорадично се појављују студије посвећене овом региону. Чак и када постоје, истраживања су углавном део ширих тематских целина, док засебне студије представљају реткост.

Најобимнија истраживања о Санџаку деведесетих година вршена су у области људских права и политике мањина, пре свега кроз рад невладиних и међународних организација. Посебно се истиче делатност *Санџачког одбора за људска права*.[36] Извештаји и сведочанства која су тим радом настала представљају драгоцен материјал, јер често садрже једине писане записе о догађајима које је држава игнорисала или негирала. Они су стога корисни као полазни материјал за даља научна истраживања.

Ипак, овим изворима треба приступати са опрезом. Њихов примарни циљ био је документовање кршења људских права, а не анализа ширег контекста, узрока и последица. Поред тога, они често акцентују страдања једне националне заједнице и пружају субјективно виђење појединаца, што може резултирати делимично искривљеном сликом стварности.

Академска заједница је највише пажње посветила аспекту миграција. То није изненађујуће, будући да је питање миграција осамдесетих година представљало једно од кључних политичких питања у општинама Нови Пазар, Тутин и Сјеница, а потом постало и важан елемент у почетном политичком организовању.[37] Може се рећи да је отварањем питања исељавања Срба са простора Старе Рашке отворено и „санџачко питање".

Да би се разумео утицај миграција, неопходни су критички приступ, методолошка флексибилност и дубинско разумевање контекста. У супротном, миграциона питања се своде на инструментализацију истраживања, а добијени резултати лако постају део политичке пропаганде или унапред прихваћених наратива.

36 *Publikacije*, Sandžački odbor za ljudska prava, datum pristupa: 14. 9. 2025, https://sanodbor.org/publikacije/.

37 Види: Ратко Минић, „Избори на подручју општине Нови Пазар почетком деведесетих година XX века", *Зборник радова Филозофског факултета = Recueil de travaux de la Faculté de philosophie = Buletin i punimeve të Fakultetit filozofik* 4/2023, 255–276; Ратко Минић, „Питање миграција у Новом Пазару, Тутину и Сјеници осамдесетих година XX века", *Историја, култура, идентитет: тематски зборник међународног значаја. Св. 5, Социологија и право*, прир. Владимир Боранијашевић и Оливера Марковић Савић и Зоран Недељковић, (Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2025), 235–260.

Деведесетих година 20. века све више јачају национални идентитети. Под утицајем ратних, друштвених и политичких околности, идентитет локалне муслиманске заједнице доживео је значајне промене. Поред промене самоидентификације – од „Муслиман" ка „Бошњак"[38] – дошло је и до израженог истицања припадности Бошњака региону Санџак.

У том контексту јавља се проблем монолитне нарације о идентитету „Бошњака у Санџаку", са минималним или без икаквих референци на Србе. Дискрепанца између бошњачког и српског идентитетског наратива представља значајан методолошки изазов, нарочито за истраживаче са стране. Уколико нису довољно пажљиви, могу ненамерно фаворизовати један наратив, што често резултира једностраним тумачењем стварности.[39] Таква једнострана нарација посебно је изражена у публицистичкој литератури.

За разлику од научних радова, овај период обилује публицистичким текстовима. Њихове теме најчешће представљају критику српског режима или указују на обесправљеност српског и муслиманског становништва, у зависности од националне, верске и идеолошке припадности аутора. Наративи се често развијају у контексту историјских и политичких конфликата, што доводи до стварања идеолошких дискурса који фаворизују један етнички или политички поглед. Аутори нередко користе селективне изворе, већ поларизоване или под утицајем одређене политичке агенде.

У публицистичкој литератури чест је и изразито емотиван језик – попут термина „окупатор", „прогон", „злостављање", „агресор", „жртва" – који производи снажан емоционални набој и може довести истраживача до искривљене перцепције и погрешних закључака. Стога је при коришћењу ове врсте извора неопходна критичка дистанца и аналитички приступ, уз примену одговарајућих структуралистичких и методолошких алата. Само уколико се публицистички радови анализирају у ширем историјском, политичком, економском и социолошком контексту, могу дати допринос изградњи објективнијег и поузданијег приказа догађаја.

38 У османском и раном југословенском периоду идентитет муслимана је пре свега био верски, а етничко самоодређење било је слабо и променљиво. Секуларизација и државна политика у социјалистичкој Југославији претворила је „Муслимане" у националну категорију (са великим М). Деведесетих, у условима распада Југославије, политичке мобилизације и грађанског рата та национална категорија се преименује у „Бошњак" да би се јасно разграничила од верске одреднице „муслиман". Промена је извршена на Свебошњачком конгресу (Сарајево, септембар 1993. године). У Санџаку је назив брзо прихваћен, док је ислам остао константа идентитета.

39 Део стране литературе показује тенденцију ослањања углавном на радове блиске бошњачком наративу, без дубље анализе других доступних извора. (Види: Daniel Heler & Markéta Slavková, „Sandžak and Sandžaklije in a state of flux: Nation-building and politics of in/exclusion between Serbia, Montenegro, and Bosnia during three decades of Yugoslavia's disentegration", *Urban People/Lidé města* 2/2019, 203–232).

Закључак

Истраживање распада Југославије представља значајан допринос не само разумевању савремене историје Балкана већ и широј анализи узрока и последица дезинтеграција вишенационалних држава, етничких конфликата и транзиционих процеса ка демократији. У том контексту регион Старе Рашке, односно Санџака, добија посебно место као специфична студија случаја. Реч је о једној од ретких мултиетничких средина на простору бивше Југославије која деведесетих година није била захваћена оружаним сукобима што „санџачко питање" чини специфичним оквиром за анализу.

Истраживање „санџачког питања" условљено је бројним методолошким изазовима. Политичка и идентитетска осетљивост теме, и након више од три деценије, резултира исполитизованошћу дискурса, што намеће потребу за изузетним опрезом у избору термина и интерпретативних оквира. Поред тога, близина историјске дистанце условљава проблем ограниченог приступа изворима и документима: многи фондови и даље су затворени, док се значајан део грађе налази у приватним страначким архивима, чија доступност зависи од добре воље чувара. Појединa грађа је услед немарности или свесног деловања уништена или изгубљена. Мемоарска литература је релативно ретка, али и поред тога може послужити као допунски извор за разумевање појединих политичких аспеката. Њена ограниченост и често изражена субјективност, међутим, захтевају пажљив и критички приступ, слично као и у случају усмених предања која носе ризик накнадних интерпретација. Штампа као кључан извор отвара могућности за увид у политичке и друштвене процесе, али захтева обимно истраживање и, такође, темељну критичку анализу услед селективности и политичке обојености објављених садржаја.

Иако је дуго било маргинализовано у друштвеним наукама, „санџачко питање" остаје релевантно за разумевање процеса распада Југославије, развоја националних идентитета и облика управљања на мултиетничким и геополитички осетљивим просторима. Историјско искуство указује да се оно најчешће актуелизује у условима ширих друштвено-политичких криза, што потврђује његову истраживачку важност. Критичко, интердисциплинарно и методолошки уравнотежено проучавање ове теме стога остаје нужан предуслов за изградњу објективније слике о једном од најсложенијих феномена југословенске кризе, као и за разумевање савремених и будућих изазова на овом простору и шире.

Резиме

„Санџачко питање“ се појављује у јавном и политичком дискурсу Југославије убрзо након „косовског питања“, добијајући током деведесетих година најпре републичку, а потом и међународну димензију. Иако је регион Старе Рашке, односно Санџака, био обележен израженим политичким и националним тензијама, остао је једна од ретких мултиетничких средина бивше Југославије која није била захваћена оружаним сукобима. Управо та чињеница чини га значајним оквиром за истраживање односа стабилности и конфликта у једној историјски и геополитички осетљивој средини. Рад се усмерава на методолошке изазове који прате истраживање ове теме. Прво, уочава се проблем избора појмова, будући да називи „Санџак“, „Стара Рашка“ и „Рашка област“ носе снажне политичке и идентитетске конотације. Друго, због недовољне временске дистанце ограничен приступ примарним изворима значајно отежава истраживачки процес. Треће, мањак мемоарске грађе и изазови усмених предања намећу потребу за критичким приступом, јер су ови извори често обојени личним или колективним наративима. Четврто, рад указује на обимност, селективност и идеолошку обојеност штампе, као и на једностарану употребу и наративну једностраност секундарних извора, што заједно доводи до ризика фаворизовања једне стране у интерпретацији догађаја. Посебна пажња посвећена је питањима миграција и трансформације националног идентитета, који су током осамдесетих и деведесетих година дубоко обликовали локалне политичке и друштвене динамике. У том контексту, „санџачко питање“ постаје кључно за разумевање начина на који се идентитети изграђују, политички артикулишу и користе у ширем оквиру кризе. Критички, интердисциплинарни и методолошки уравнотежен приступ представља нужан предуслов за објективнију реконструкцију овог феномена и његово адекватно смештање у шири оквир савремене историје Балкана и процеса распада Југославије.

Sources and Literature

Usmeno kazivanje Rajice Ilića, 2. 8. 2023.
Usmeno kazivanje Dobrosava Nikodinovića, 5. 4. 2025.

Aličić, Ahmed. *Uređenje bosanskog ejaleta: od 1789. do 1878. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1983.

Deletić, Zdravko. *Zanat istoričara: metodologija istoriopisanja*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet u Prištini, 2019. (Cyrillic)

Drašković, Vuk. *Ožiljci života*. Beograd: Laguna, 2022.

Đilas, Milovan i Nadežda Gaće. *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*. Zürich: Bošnjački institut, 1996.

Izetbegović, Alija. *Sjećanja: autobiografski zapis*. Sarajevo: Šahinpašić, 2001.
Filipović, Muhamed. *Jedno dugo, dugo putovanje uz Lim i oko Peštera*. Sarajevo: Svjetlost, 2001.
Gruda, Rizah. *Sandžak u sjenci topova*. Novi Pazar: DAMAD, n.g.
Heler, Daniel & Markéta Slavková. „Sandžak and Sandžaklije in a state of flux: Nation-building and politics of in/exclusion between Serbia, Montenegro, and Bosnia during three decades of Yugoslavia's disentegration". *Urban People/ Lidé města* vol. 21, no. 2 (2019), 203–232.
Miladinović, Jovo. „Heroes, Traitors, and Survivors in the Borderlands of Empires Military Mobilizations and Local Communities in the Sandžak (1900s–1920s)". Phd thesis, Philosophischen Fakultät der Humboldt-Universität zu Berlin, Berlin, 2021.
Minić, Ratko. „Izbori na području opštine Novi Pazar početkom devedesetih godina XX veka". *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, god. 53, br. 4 (2023), 255–276. (Cyrillic)
Minić, Ratko. „Pitanje migracija u Novom Pazaru, Tutinu i Sjenici osamdesetih godina XX veka". *Istorija, kultura, identitet: tematski zbornik međunarodnog značaja. Sv. 5, Sociologija i pravo*, ur. Vladimir Boranijašević i Olivera Marković Savić i Zoran Nedeljković, 235–260. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, 2025. (Cyrillic)
Morrison, Kenneth. *The Sandžak: a history*. New York: Oxford University Press, 2013.
Nikodinović, Dobrosav. *Raška oblast,* I–II. Novi Sad: Prometej, 2016.
Premović-Aleksić, Dragica. „Istorijat teritorijalno-administrativne organizacije Raške oblasti/Sandžaka". *Novopazarski zbornik*, knj. 40, 2017, 65–83. (Cyrillic)
Ristanović, Petar. *Kosovsko pitanje 1974–1989*. Novi Sad: Prometej, 2019. (Cyrillic)
Sandžak na putu autonomije. Sarajevo: Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, 1995.
Survey of OSCE Field Operations. Vienna: The Secreteriat Conflict Prevention Centre, 2021.
Škrijelj, Redžep. „Problem kulturnog identiteta sandžačkih Bošnjaka (1913–2013)". *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture „Preporod"*, br. 1, 2013, 275–286.
Terzić, Slavenko. *Stara Srbija: (XIX–XX vek): drama jedne civilizacije: Raška, Kosovo i Metohija, Skopsko-tetovska oblast*. Novi Sad: Pravoslavna reč, 2012. (Cyrillic)
Tokalić, Života. *Sandžak, zemlja Raška*. Beograd: Politika, 1991. (Cyrillic)
Živković, Milutin. *Stara Raška pod italijanskom okupacijom: 1941–1943,* I–II. Beograd: Catena mundi, 2020. (Cyrillic)
Borba (Cyrillic)
Bratstvo: organ Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta novopazarskog okruga. (Cyrillic)

Esad Rahić. „Kataklizma Sandžačkog pitanja“. Sandžačke. Datum pristupa: 14. 9. 2025, https://sandzacke.rs/featured/kataklizma-sandzackog-pitanja/.

Hronika. Sulejman Ugljanin: Sandžak je istorijska regija u kojoj Bošnjaci čine autohtono stanovništvo, ali te činjenice se brišu iz knjiga, udžbenika i statističkih podataka. NSPM. Datum pristupa: 14. 9. 2025, http://www.nspm.rs/hronika/sulejman-ugljanin-sandzak-je-istorijska-regija-u-kojoj-bosnjaci-cine-autohtono-stanovnistvo-ali-te-cinjenice-se-brisu-iz-knjiga-udzbenika-i-statistickih-podataka.html. (Cyrillic)

Osnivačka Skupština SDA Sandžaka, 29. 7. 1990. SDA Sandžaka. Datum pristupa: 14. 9. 2025, Osnivacka Skupstina SDA Sandzaka, 29. 7. 1990.

Programska deklaracija SDA. SDA. Datum pristupa: 14. 9. 2025. SDA | Zvanična stranica Stranke Demokratske Akcije.

Publikacije. Sandžački odbor za ljudska prava. Datum pristupa: 14. 9. 2025, https://san-odbor.org/publikacije/.

Slađana Novosel. „Kad se imenom meri patriotizam“. Danas. Datum pristupa: 14. 9. 2025, https://www.danas.rs/vesti/drustvo/kad-se-imenom-meri-patriotizam/.

Vera Didanović. „Kako sam od ministarstva napravio brend“. Vreme. Datum pristupa: 14. 9. 2025, Kako sam od ministarstva napravio brend – Vreme.

Summary

Ratko Minić

“THE SANJAK ISSUE” IN THE LIGHT OF EVENTS IN KOSOVO AND METOHIJA AT THE END OF THE 20TH CENTURY. RESEARCH-METHODOLOGICAL CHALLENGES

Abstract. Soon after the “Kosovo question” was reopened in the public and political discourse of Yugoslavia, the “Sandžak question” also emerged. During the 1990s, this issue gained first a republican, and then an international dimension. The fact that the region of Stara Raška, or Sandžak, despite underlying tensions, was not affected by armed conflict makes it a distinctive framework for research. This paper examines the concept of the “Sandžak question” and highlights key methodological challenges in its study: the choice of terminology, limited access to primary sources, the scarcity of memoir literature and the difficulties of oral history, as well as the abundance, selectivity, and ideological bias of the press, the use of narrative language, and the limitations of secondary sources. The aim of the paper is to emphasize the need for a critical, interdisciplinary, and methodologically balanced approach that enables a more objective understanding of one of the most complex phenomena of the Yugoslav crisis.

Key words: Disintegration of Yugoslavia, Raška Region, Sandžak, Historiography, Ethnic Relations, Methodological Challenges

The “Sandžak Question” emerged in the public and political discourse of Yugoslavia shortly after the “Kosovo Question,” gaining first a republican and later an international dimension during the 1990s. Although the region of Stara Raška, or Sandžak, was marked by pronounced political and national tensions, it remained one of the few multiethnic areas of the former Yugoslavia not affected by armed conflict. This fact makes it a particularly significant framework for examining the dynamics of stability and conflict in a historically and geopolitically sensitive environment. The paper focuses on the methodological challenges surrounding the study of this topic. First, it highlights the problem of terminology, as the use of the terms “Sandžak,” “Stara Raška,” and “Raška Region” carries strong political and identity-related connotations. Second, the limited access to primary sources, due to the short temporal distance, significantly hinders research. Third, the scarcity of memoirs and the challenges of oral testimonies necessitate a critical approach, since such sources are often colored by personal or collective narratives. Fourth, the paper points to the vastness, selectivity, and ideological bias of the press, as well as the one-sided and narratively monolithic use of secondary sources, which together risk favoring one side in interpreting events. Special attention is devoted to questions of migration and the transformation of national identity, which during the 1980s and 1990s profoundly shaped local political and social dynamics. In this context, the “Sandžak Question” becomes key to understanding how identities are constructed, politically articulated, and mobilized within the broader framework of the Yugoslav crisis. A critical, interdisciplinary, and methodologically balanced approach thus remains essential for an objective reconstruction of this phenomenon and its proper placement within the wider history of the Balkans and the disintegration of Yugoslavia.